

महात्मा फुले यांचे धर्मविषयक विचार आणि कार्य: आधुनिक प्रासंगिकता

सिमा सूर्यभान जाधव, संशोधक विद्यार्थी, चिश्तिया कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

खुलताबाद (छत्रपती संभाजीनगर)

डॉ. गोपालसिंह बछिरे, संशोधन मार्गदर्शक, सिद्धार्थ कला व विज्ञान महाविद्यालय, जाफराबाद
(जालना)

सारांश

महात्मा ज्योतिराव फुले हे उन्नीसाव्या शतकातील क्रांतिकारी समाजसुधारक होते. त्यांनी धर्म, समाज व शिक्षण यांचा सखोल विचार करून नव्या मूल्यांची मांडणी केली. त्यांच्या मते धर्माचा खरा अर्थ केवळ कर्मकांड, देवदेवतांची पूजा किंवा पुरोहितांनी ठरवलेले आचारनियम यात नसून, तो मानवाच्या कल्याणाशी, समानतेशी आणि न्यायाशी निगडित आहे. धर्म हा शोषणाला, विषमतेला व अज्ञानाला प्रोत्साहन देणारा नसून सर्व व्यक्तींना समान संधी देणारा असावा, ही त्यांची धारणा होती. भारतीय समाजात धर्माच्या नावाखाली जातिभेद, अस्पृश्यता, स्त्रियांची दुय्यमता आणि अंधश्रद्धा खोलवर रुजली होती. फुले यांनी या सर्व अन्यायकारक प्रथांचा कठोर निषेध केला. त्यांनी दाखवून दिले की वर्णव्यवस्था ही मानवनिर्मित असून ती धर्माशी संबंधित नाही. *गुलामगिरी* या ग्रंथातून त्यांनी धर्माच्या नावाखाली दलित-शूद्रांवर चालणाऱ्या शोषणाचा पर्दाफाश केला. तसेच शिक्षणाच्या अभावामुळे हे वर्ग अधिकच मागासले राहिले, हे त्यांनी स्पष्ट केले. यासाठीच त्यांनी शूद्र-अतिशूद्र आणि स्त्रियांसाठी स्वतंत्र शाळा काढल्या. त्यांच्या मते शिक्षण हेच खरे मंदिर, तर ज्ञान हेच खरे पूजनीय दैवत आहे. फुले यांनी स्त्रियांना विशेष स्थान दिले. सावित्रीबाई फुले यांच्या सहकार्याने त्यांनी स्त्रीशिक्षण सुरू केले, जे त्या काळात धर्माविरुद्धचे पाऊल मानले गेले. त्यांनी विधवाशिक्षण, पुनर्विवाह आणि मुलींच्या शिक्षणावर भर दिला. त्यांच्या मते धर्म म्हणजे पुरुषप्रधानता नव्हे तर स्त्री-पुरुष समानता होय.

आजच्या काळात महात्मा फुले यांचे धर्मविषयक विचार अधिकच प्रासंगिक ठरतात. समाजात अजूनही जातीयतेचे राजकारण, धार्मिक असहिष्णुता, स्त्रीविषमता आणि अंधश्रद्धा टिकून आहे. धर्माच्या नावाखाली हिंसा, द्वेष आणि विभागणी घडवून आणली जाते. अशा परिस्थितीत फुले यांची "धर्म म्हणजे समानता, सत्य आणि न्याय" ही व्याख्या आधुनिक समाजाला दिशा देऊ शकते. विज्ञाननिष्ठ विचार, विवेकशील दृष्टिकोन आणि शिक्षणाचा प्रसार या बाबी आजच्या लोकशाही भारतासाठी अपरिहार्य आहेत. भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षता, समता व बंधुता ही मूल्ये

प्रत्यक्षात फुले यांच्या विचारांचीच फलश्रुती आहेत. एकंदरीत, महात्मा फुले यांनी धर्माला समाजसुधारणेचे व शिक्षणप्रसाराचे प्रभावी साधन बनवले. त्यांनी धर्माला मानवतेशी जोडले आणि त्याला न्याय, समानता व बंधुत्वाची नवी व्याख्या दिली. आजच्या काळातील सामाजिक-सांस्कृतिक आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी त्यांचे विचार मार्गदर्शक ठरतात. धर्म हा अन्यायकारी कर्मकांड नव्हे तर मानवकल्याणाचा मार्ग आहे, ही त्यांची शिकवण आजही तेवढीच महत्त्वाची आणि आवश्यक आहे.

मुख्य संबोध: समता आणि न्यायाचा धर्म, अस्पृश्यता व जातिभेदविरोधी धर्म, स्त्री-पुरुष समानता, अंधश्रद्धाविरोध व विज्ञाननिष्ठा, आधुनिक प्रासंगिकता

प्रस्तावना

भारतीय समाजव्यवस्था प्राचीन काळापासून धर्मनिष्ठ व धार्मिक संस्कारांवर आधारित राहिली आहे. धर्म हा केवळ अध्यात्माशी संबंधित न राहता तो समाजरचनेशी, आचारसंहितेशी आणि मानवजीवनाच्या प्रत्येक अंगाशी जोडलेला आहे. तथापि, या धर्मसंकल्पनेच्या नावाखाली जातिभेद, अस्पृश्यता, स्त्रीविषमता, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक शोषण यांचा उदय झाला. शतकानुशतके चालत आलेल्या या व्यवस्थेमुळे शूद्र-अतिशूद्र, दलित, स्त्रिया व अन्य मागासवर्ग समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूर ठेवले गेले. धर्म हा मानवकल्याणाचा मार्ग न राहता तो अन्याय आणि विषमतेला बळकट करणारा ठरला. अशा परिस्थितीत महात्मा जोतीराव फुले यांनी धर्माला नव्या दृष्टीने पाहिले. त्यांच्या मते धर्माचा खरा उद्देश माणसाच्या सर्वांगीण विकासात, समता प्रस्थापित करण्यात आणि न्याय देण्यात आहे. त्यांनी विद्यमान ब्राह्मणप्रधान आणि कर्मकांडप्रधान धर्मसंकल्पनेवर कठोर टीका केली. धर्म म्हणजे अंधश्रद्धा, मूर्तिपूजा किंवा पुरोहितांचे वर्चस्व नव्हे, तर सत्य, विवेक, विज्ञाननिष्ठा, बंधुता आणि मानवतेचा मार्ग आहे, ही त्यांनी दिलेली शिकवण होती. फुले यांचा धर्मविषयक दृष्टिकोन फक्त सैद्धांतिक पातळीवर न राहता त्यांच्या कार्यातून स्पष्ट दिसतो. त्यांनी १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून जातिभेदविरहित, समतावादी धर्माची वाटचाल सुरू केली.

सत्यशोधक समाजाच्या कार्यामध्ये साधे विवाह, शूद्र-अतिशूद्र व स्त्रीशिक्षण, अंधश्रद्धाविरोध आणि समाजजागृती या गोष्टींना प्राधान्य दिले गेले. *गुलामगिरी* सारख्या ग्रंथातून त्यांनी धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या शोषणाचा पर्दाफाश केला. सावित्रीबाई फुले यांच्या सहकार्याने त्यांनी स्त्रियांना शिक्षणाचा आणि स्वाभिमानाचा अधिकार दिला. आजच्या आधुनिक काळात धर्माच्या नावाखाली पसरत असलेला द्वेष, असमानता, हिंसा व राजकारण पाहता महात्मा फुले यांची शिकवण अधिकच

प्रासंगिक वाटते. धर्म हा माणसाला विभागणारा नव्हे, तर जोडणारा असावा, ही त्यांची धारणा आजच्या लोकशाही व्यवस्थेत अत्यावश्यक ठरते. भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षता, समानता व बंधुता या मूल्यांची मुळे प्रत्यक्षात फुले यांच्या विचारांत आढळतात. यामुळे महात्मा फुले यांचे धर्मविषयक विचार व कार्य हे केवळ ऐतिहासिक संदर्भापुरते मर्यादित नसून आधुनिक भारतातील सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक जीवनासाठी मार्गदर्शक ठरतात. त्यांनी मांडलेला धर्म म्हणजे मानवतेचा, समतेचा आणि न्यायाचा मार्ग असून त्याची प्रासंगिकता काळाबरोबर अधिकच वाढत आहे.

महात्मा फुले यांचे धर्मविषयक विचार

महात्मा जोतीराव फुले यांनी धर्माला नवी सामाजिक दिशा दिली. त्यांच्या मते धर्म म्हणजे कर्मकांड, जातिभेद व अंधश्रद्धा नसून समता, न्याय, बंधुता आणि मानवतेचा मार्ग आहे. त्यांनी सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून धर्माला विवेक, विज्ञाननिष्ठा व शिक्षणाशी जोडले आणि समानतेवर आधारित मूल्यांची पुनर्स्थापना केली.

1. धर्म म्हणजे समता आणि न्याय: महात्मा फुले यांच्या मते धर्माचा मूळ उद्देश माणसाच्या सर्वांगीण कल्याणात आहे. जात, पंथ, लिंग, वर्ण या आधारे होणाऱ्या भेदभावाला त्यांनी धर्माच्या विरोधी मानले. त्या काळात धर्माच्या नावाखाली समाजात उभी राहिलेली वर्णव्यवस्था आणि अस्पृश्यता ही अन्यायकारक होती. या व्यवस्थेने खालच्या जातींना शिक्षण, रोजगार, सामाजिक स्थान आणि मानवी हक्क यांपासून वंचित ठेवले. फुले यांनी या अन्यायकारी व्यवस्थेवर प्रखर टीका केली. त्यांनी धर्माची नवी व्याख्या मांडली—धर्म म्हणजे समानतेचा मार्ग. धर्माचा पाया हा न्याय, बंधुता आणि मानवतेवर असला पाहिजे, असे ते मानत. *गुलामगिरी* या ग्रंथातून त्यांनी स्पष्ट केले की धार्मिक ग्रंथ व पुरोहितांनी समाजाला गुलाम बनवले आहे. या संदर्भात त्यांनी सामान्य जनतेला जागे करून सांगितले की खरा धर्म म्हणजे समाजातील प्रत्येकाला समान हक्क मिळवून देणे होय. आजच्या काळातही जेव्हा जातीयतेमुळे व सामाजिक विषमतेमुळे संघर्ष उद्भवतात, तेव्हा फुले यांचे विचार अधिकच मार्गदर्शक ठरतात.
2. स्त्री-पुरुष समानता हा धर्माचा खरा पाया: धर्माच्या नावाखाली स्त्रियांना कनिष्ठ मानले गेले, त्यांना शिक्षण नाकारले गेले व त्यांचे जीवन दुय्यम दर्जाचे बनवले गेले. महात्मा फुले यांनी या अन्यायाला कधीही मान्यता दिली नाही. त्यांनी धर्माची नवी संकल्पना पुढे आणताना स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेच समान हक्क असले पाहिजेत, हे अधोरेखित केले. सावित्रीबाई फुले यांच्या सहकार्याने त्यांनी १८४८ मध्ये पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. ही केवळ

शैक्षणिकच नव्हे तर धार्मिक क्रांती होती, कारण त्या काळच्या धार्मिक संकल्पनेनुसार स्त्रियांना शिक्षण घेणे पाप मानले जात होते. विधवाशिक्षण, स्त्री-पुनर्विवाह आणि स्त्रीस्वातंत्र्य या बाबींची मांडणी करून त्यांनी दाखवून दिले की धर्म हा पुरुषप्रधानतेवर नव्हे तर स्त्री-पुरुष समानतेवर आधारित असला पाहिजे. स्त्री शिक्षित झाली की समाज वाचतो, ही त्यांची धारणा होती. त्यामुळे स्त्रीशिक्षणाला त्यांनी धर्माच्या सुधारणा प्रक्रियेचा भाग बनवले. आजच्या स्त्री-पुरुष समानतेच्या चळवळीला फुले यांच्या धर्मविचारांमधून मोठे प्रेरणास्थान मिळते.

3. अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि पुरोहितशाहीविरोध: महात्मा फुले यांनी धर्माला विवेक, सत्य आणि विज्ञाननिष्ठेच्या आधारावर समजले. त्यांच्या काळात धर्म म्हणजे देवदेवतांची पूजा, कर्मकांड, व्रत-वैकल्ये आणि पुरोहितांचे वर्चस्व असा संकुचित अर्थ लोकांना पटवून दिला गेला होता. यामुळे समाजात अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि आर्थिक शोषण वाढले. फुले यांनी या रूढींवर कठोर टीका केली. त्यांनी सांगितले की कर्मकांडावर आधारित धर्म हा समाजाच्या प्रगतीसाठी घातक आहे. सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी साधेपणाने विवाह, मृत्युपश्चात विधी यांचा प्रचार केला. त्यांनी लोकांना देवदेवतांच्या भीतीपासून मुक्त होण्याचे आवाहन केले. खरा धर्म हा कर्मकांडात नाही, तर चांगल्या वागणुकीत, प्रामाणिक श्रमात, परिश्रमातून मिळालेल्या उपजीविकेत आणि मानवतेत आहे, असे ते मानत. त्यामुळे धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या आर्थिक व सामाजिक शोषणाला त्यांनी थारा दिला नाही. आजच्या समाजातही अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी चालणाऱ्या चळवळींना फुले यांच्या विचारांचा आधार मिळतो.
4. सत्यशोधक धर्माची संकल्पना: १८७३ मध्ये महात्मा फुले यांनी *सत्यशोधक समाज* स्थापन केला. या समाजाचा उद्देशच धर्माला नवा चेहरा देणे होता. सत्यशोधक धर्माच्या केंद्रस्थानी सत्य, न्याय, दया, समता आणि बंधुता ही मूल्ये होती. त्यांनी जाहीर केले की धर्म हा केवळ ब्राह्मणपुरोहितांच्या हातात राहिला तर तो शोषणाचे साधन बनतो. त्यामुळे सर्वसामान्यांना पुरोहितांशिवाय विवाह करण्याची मुभा दिली गेली. विवाह, जन्ममरण विधी साधेपणाने करण्याची प्रथा सुरू झाली. यामुळे समाजातील गरीब वर्ग आर्थिक शोषणातून मुक्त झाला. सत्यशोधक धर्माने जातिभेद नाकारला आणि प्रत्येक व्यक्तीला मानवी हक्क दिला. धर्म म्हणजे मानवी जीवन समृद्ध करणारा मार्ग आहे, ही शिकवण या चळवळीतून दिली गेली. सत्यशोधक समाजाने समाजात बंधुत्वाची नवी भावना रुजवली. आजही सत्यशोधक धर्माची शिकवण समाजातील विषमता कमी करण्यासाठी उपयुक्त आहे.

5. आधुनिक प्रासंगिकता: महात्मा फुले यांनी धर्माला मानवी मूल्यांशी जोडले. त्यांचे विचार केवळ उन्नीसाव्या शतकापुरते मर्यादित राहिले नाहीत, तर आजच्या लोकशाही भारतासाठीही ते अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात. आजही धर्माच्या नावाखाली जातीय भेदभाव, धार्मिक असहिष्णुता, स्त्रीविषमता आणि अंधश्रद्धा दिसून येते. अशा वेळी फुले यांचा संदेश अधिकच प्रासंगिक ठरतो. त्यांच्या विचारांतून भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षता, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांची बीजे दिसतात. शिक्षणाचा प्रसार, विज्ञाननिष्ठ विचारसरणी, स्त्री-पुरुष समानता आणि समाजातील प्रत्येकाला समान हक्क देणे ही आधुनिक लोकशाहीची वैशिष्ट्ये आहेत, आणि हीच वैशिष्ट्ये फुले यांच्या धर्मविचारांमध्ये अंतर्भूत आहेत. धर्म हा विभाजन करणारा नव्हे, तर एकत्र आणणारा असावा, ही त्यांची धारणा आजच्या सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीत अधिकच महत्त्वाची ठरते. म्हणूनच फुले यांचे धर्मविषयक विचार कालातीत असून ते भविष्यातील समाजनिर्मितीसाठीही मार्गदर्शक आहेत.

महात्मा फुले यांचे धर्मविषयक कार्य

महात्मा जोतीराव फुले यांनी धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या अन्यायकारक रूढी, जातिभेद, अस्पृश्यता आणि अंधश्रद्धांविरुद्ध कठोर भूमिका घेतली. त्यांनी धर्माला मानवतेशी, समानतेशी व शिक्षणाशी जोडून समाजासाठी नवे आदर्श निर्माण केले. सत्यशोधक समाजाची स्थापना, स्त्री-शूद्र-अतिशूद्र शिक्षण, अंधश्रद्धाविरोधी कार्य आणि विवाहसुधारणा यांसारख्या उपक्रमांद्वारे त्यांनी धर्माला सामाजिक न्यायाचे साधन बनवले.

1. सत्यशोधक समाजाची स्थापना: १८७३ मध्ये महात्मा फुले यांनी *सत्यशोधक समाज* स्थापन करून धर्मक्रांतीचे कार्य सुरू केले. सत्यशोधक समाजाचा उद्देश होता जातिभेद दूर करणे, अस्पृश्यतेविरुद्ध लढा देणे, अंधश्रद्धा निर्मूलन करणे आणि समाजात समता व न्याय प्रस्थापित करणे. या समाजाच्या माध्यमातून फुले यांनी धर्माची नवी व्याख्या केली—धर्म म्हणजे सत्याचा शोध, मानवतेचा आदर आणि न्यायाची अंमलबजावणी. ब्राह्मणपुरोहितांच्या वर्चस्वाविना विवाह, मृत्यूपश्चात विधी आणि धार्मिक कार्य करणे ही सत्यशोधक समाजाची वैशिष्ट्ये होती. यामुळे गरीब व खालच्या जातींना धार्मिक कर्मकांडांसाठी होणाऱ्या शोषणातून मुक्ती मिळाली. या समाजाने लोकांमध्ये आत्मसन्मान जागवला व धर्माला वैज्ञानिक आणि विवेकनिष्ठ रूप दिले. समाजात समानतेचा, बंधुत्वाचा व शिक्षणाचा विचार रुजवणे हेच सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. या चळवळीने भारतीय समाजव्यवस्थेत धर्माचे लोकशाहीकरण घडवून आणले आणि धर्म हा शोषणाचे साधन नसून सामाजिक न्यायाचा मार्ग आहे, हे अधोरेखित केले.

2. शिक्षणाद्वारे धर्मसुधारणा: महात्मा फुले यांच्या मते शिक्षण हेच खरे मंदिर आणि ज्ञान हेच दैवत आहे. धर्मसुधारणेसाठी त्यांनी शिक्षणाला मध्यवर्ती स्थान दिले. त्यांच्या काळात धर्माच्या नावाखाली शूद्र, अतिशूद्र आणि स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जात होते. फुले यांनी हे अन्यायकारक मानून १८४८ मध्ये पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. पुढे त्यांनी शूद्र व अतिशूद्र मुलांसाठी शाळा स्थापन केल्या. सावित्रीबाई फुले यांच्या साहाय्याने त्यांनी स्त्रीशिक्षणाचा पाया घातला. शिक्षणाच्या माध्यमातून अंधश्रद्धा, अज्ञान व जातिभेद नष्ट करून समाजात समता निर्माण करणे, हे त्यांचे ध्येय होते. शिक्षणामुळे व्यक्ती विवेकनिष्ठ बनते, समाजातील अन्यायाला विरोध करते व स्वतःच्या हक्कांसाठी जागरूक होते, असा त्यांचा विश्वास होता. धर्मसुधारणेसाठी त्यांनी शिक्षणाला साधन म्हणून वापरले आणि धर्म म्हणजे ज्ञान, विज्ञान व प्रगतीशी जोडला. त्यामुळे धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या शोषणाचा अंत करून मानवकल्याणाचा मार्ग त्यांनी शिक्षणातून दाखवला.
3. अंधश्रद्धा व कर्मकांडविरोधी कार्यलः महात्मा फुले यांनी धर्मातील अंधश्रद्धा, कर्मकांड व पुरोहितशाहीला मूळापासून विरोध केला. त्यांच्या काळात धर्माच्या नावाखाली गरीब, शूद्र-अतिशूद्र यांचे शोषण होत होते. देवदेवतांची अंधभक्ती, व्रत-वैकल्ये, कर्मकांड आणि अनावश्यक विधी यामुळे समाज अज्ञानात अडकून राहिला होता. फुले यांनी यावर प्रखर टीका केली. त्यांनी सांगितले की खरा धर्म हा कर्मकांडात नसून श्रम, प्रामाणिकपणा आणि मानवतेत आहे. सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी साधे विवाह व मृत्यूपश्चात विधी प्रचारात आणले. यामुळे गरीब व खालच्या जातींना पुरोहितांच्या वर्चस्वापासून वाचता आले. त्यांनी विज्ञाननिष्ठ विचारांना प्रोत्साहन देऊन अंधश्रद्धाविरोधी समाज घडवला. त्यांनी लोकांना देवाच्या भीतीतून मुक्त होऊन ज्ञान व सत्याचा स्वीकार करण्याचे आवाहन केले. या कार्यामुळे धर्माला विवेकाचा पाया मिळाला आणि धर्म म्हणजे समता व न्यायाचा मार्ग, हे अधोरेखित झाले.
4. स्त्री-शूद्र-अतिशूद्र उन्नतीसाठी कार्यः धर्माच्या नावाखाली स्त्रियांना व शूद्र-अतिशूद्रांना कनिष्ठ मानले गेले. त्यांना शिक्षण, सामाजिक स्थान व धार्मिक विधींपासून दूर ठेवण्यात आले. महात्मा फुले यांनी या अन्यायकारक परिस्थितीविरुद्ध बंड पुकारले. त्यांनी सावित्रीबाई फुले यांच्या सहकार्याने स्त्रीशिक्षण सुरू केले आणि समाजाला दाखवून दिले की स्त्रीशिक्षण हा धर्माचा खरा आधार आहे. त्यांनी विधवाशिक्षण, पुनर्विवाह आणि स्त्रियांच्या अधिकारांचा पुरस्कार केला. शूद्र-अतिशूद्रांसाठी शाळा काढून त्यांनी त्यांना शिक्षण व आत्मसन्मानाची जाणीव करून दिली. त्यांच्या मते धर्म म्हणजे सर्वांना समानतेने वागवणे, त्यांना विकासाच्या

संधी देणे आणि त्यांचा स्वाभिमान जपणे. स्त्री-शूद्र-अतिशूद्र उन्नतीचे कार्य हे त्यांच्या धर्मसंकल्पनेचा अविभाज्य भाग होते. या कार्यामुळे समाजात दडपलेल्यांना आवाज मिळाला आणि धर्माला न्याय व समानतेचा पाया लाभला.

5. विवाहसुधारणा व सामाजिक न्याय: महात्मा फुले यांनी विवाह आणि धार्मिक विधींमध्ये सुधारणा घडवून आणली. त्यांच्या मते विवाह हे मानवी जीवनातील एक सामाजिक बंधन असून त्यासाठी अनावश्यक कर्मकांड व खर्च करणे हे अन्यायकारक आहे. सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी साधे विवाह सुरू केले, ज्यात ब्राह्मण पुरोहिताची गरज नव्हती. यामुळे गरीब व खालच्या जातींना विवाहासाठी होणाऱ्या खर्चातून आणि पुरोहितांच्या वर्चस्वातून मुक्ती मिळाली. त्यांनी विधवाविवाहाला प्रोत्साहन दिले आणि स्त्रियांच्या पुनर्विवाहाला मान्यता देऊन समाजात नवा आदर्श निर्माण केला. विवाह हा समानतेचा, प्रेमाचा आणि सामाजिक न्यायाचा बंध असावा, ही त्यांची धारणा होती. त्यांनी मृत्यूपश्चात विधीसुद्धा सोपे केले, ज्यामुळे समाजात धार्मिक शोषणाला आळा बसला. त्यांच्या या कार्यामुळे धर्म लोकाभिमुख व सर्वसामान्यांसाठी सुलभ झाला. विवाहसुधारणेमुळे धर्माला आधुनिक व मानवी मूल्यांचा स्पर्श मिळाला आणि समाजात समानतेचे भक्कम पाय रोवले गेले.

महात्मा फुले यांचे धर्मविषयक विचार आणि कार्याची आधुनिक प्रासंगिकता

महात्मा जोतीराव फुले यांचे धर्मविषयक विचार आणि कार्य हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन होते. त्यांनी धर्माला अन्याय, अंधश्रद्धा व जातिभेदापासून मुक्त करून तो समानता, विवेकनिष्ठा व मानवकल्याणाशी जोडला. सत्यशोधक समाज स्थापून त्यांनी शोषित-वंचितांना आत्मसन्मान दिला. आजच्या काळात सामाजिक विषमता, धार्मिक धुवीकरण आणि अंधश्रद्धेविरुद्ध त्यांचे विचार अधिक प्रासंगिक ठरतात. आधुनिक भारतातील सामाजिक न्याय, शिक्षण आणि धर्मनिरपेक्षतेसाठी फुले यांचे कार्य दिशादर्शक आहे.

1. सामाजिक न्याय व समानतेची भूमिका: महात्मा फुले यांनी धर्माचा मुख्य गाभा समानता आणि न्यायात पाहिला. त्यांच्या मते जातिभेद, वर्णव्यवस्था आणि धार्मिक विषमता ही खरी अधर्माची चिन्हे होती. म्हणूनच त्यांनी धर्माला सामाजिक न्यायाशी जोडले. सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी शूद्र, अतिशूद्र आणि स्त्रियांना आत्मसन्मान आणि अधिकार दिले. त्यांनी शिकवले की देव म्हणजे सर्वांमध्ये असलेली मानवता; त्यामुळे कोणत्याही जातीला उच्च-नीच मानण्याचा प्रश्नच येत नाही. आजच्या काळात जेव्हा समाजात अजूनही जातीय विषमता आणि भेदभाव दिसतो, तेव्हा फुले यांचा सामाजिक न्यायाधारित धर्म

दृष्टिकोन अत्यंत प्रासंगिक ठरतो. संविधानातील समानतेचे मूल्यही त्यांच्या विचारांना पुष्टी देतात.

2. शिक्षणाशी निगडित धर्माची संकल्पना: फुले यांच्यासाठी धर्माचा अर्थ शिक्षणाशी थेट संबंधित होता. त्यांना वाटत होते की अज्ञानामुळेच माणूस अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि अन्यायकारी परंपरांना बांधला जातो. म्हणून त्यांनी स्त्री-पुरुष, शूद्र-अतिशूद्र यांना शिक्षण दिले आणि धर्माला ज्ञानाशी जोडले. त्यांनी म्हटले की खरी पूजा म्हणजे ज्ञानप्राप्ती आणि समाजकल्याण. आधुनिक काळात जेव्हा धार्मिक कट्टरता आणि अज्ञानामुळे समाजात तणाव निर्माण होतो, तेव्हा फुले यांची शिक्षणप्रधान धर्मव्याख्या मार्गदर्शक ठरते. आज "शिक्षण हक्क" आणि "समावेशक शिक्षण" धोरणे त्यांच्या विचारांना अधोरेखित करतात.
3. अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडाविरुद्ध लढा: महात्मा फुले यांनी अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि पाखंडी ब्राह्मणवादाविरुद्ध आवाज उठवला. त्यांच्या मते धर्म म्हणजे मानवकल्याण, परंतु पुरोहितांनी तो स्वार्थासाठी कर्मकांड व यज्ञयागांच्या जाळ्यात अडकवला होता. फुले यांनी स्पष्ट केले की देवाला प्रसन्न करण्यासाठी सोने, दान किंवा कठोर तपश्चर्या नव्हे तर समाजासाठी केलेले निःस्वार्थ कार्य महत्वाचे आहे. आधुनिक समाजात जेव्हा अंधश्रद्धेमुळे बलिप्रथा, जत्रा, ढोंगी बाबांचे साम्राज्य फोफावत आहे, तेव्हा फुले यांचा विवेकनिष्ठ दृष्टिकोन उपयुक्त ठरतो. वैज्ञानिक दृष्टीकोनावर आधारित "अंधश्रद्धा निर्मूलन कायदा" देखील त्यांच्या विचारांचीच आधुनिक आवृत्ती म्हणता येईल.
4. स्त्री-पुरुष समानतेसाठी धर्मनिरपेक्ष दृष्टी: फुले यांचा धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन स्त्री-पुरुष समानतेशी घट्ट निगडित होता. त्यांनी स्त्रीशिक्षणाला प्रोत्साहन दिले, विधवा पुनर्विवाहासाठी झटले आणि स्त्रियांवरील धार्मिक अत्याचारांना आव्हान दिले. त्यांच्या मते खरा धर्म तोच जो स्त्रीला सन्मान देतो, तिला शिक्षण व स्वातंत्र्य प्रदान करतो. आजच्या काळात जरी स्त्रिया समाजातील अनेक क्षेत्रांत पुढे गेल्या असल्या तरीही धार्मिक रूढी-परंपरांमुळे स्त्रियांच्या अधिकारांवर अनेक मर्यादा येतात. अशा परिस्थितीत फुले यांचा स्त्रीसमानतेवर आधारित धर्मदृष्टिकोन मार्गदर्शक ठरतो. त्यांची विचारसरणी आजच्या स्त्रीवादाशी निगडित असून सामाजिक प्रगतीसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.
5. आधुनिक धर्मनिरपेक्षता आणि राष्ट्रीय एकात्मता: महात्मा फुले यांनी धर्माला राष्ट्रीय एकात्मतेशी जोडले. त्यांच्या मते कोणताही धर्म माणसाला विभागण्यासाठी नसून एकत्र आणण्यासाठी असतो. त्यांनी धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना रुजवली जी नंतर भारतीय संविधानाच्या मूल्यांमध्ये प्रतिबिंबित झाली. जात, धर्म, पंथ यांच्या नावाने समाजात भेदभाव

करण्याऐवजी त्यांनी "सर्वधर्म संभाव" व मानवतेवर भर दिला. आजच्या काळात धार्मिक धुवीकरण, द्वेषभावना आणि सामुदायिक तणाव वाढत असताना फुले यांचे विचार अत्यंत प्रासंगिक वाटतात. राष्ट्रीय एकात्मता आणि लोकशाहीच्या टिकवणुकीसाठी त्यांच्या धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोनाची गरज अधिक भासते. ते आधुनिक भारतासाठी सांस्कृतिक आणि नैतिक दिशा ठरतात.

निष्कर्ष

1. महात्मा फुले यांनी मांडलेली समानतेची संकल्पना आजच्या समाजातही तितकीच आवश्यक आहे. जाती-धर्माच्या आधारावर होणारे भेदभाव, स्त्री-पुरुषातील विषमता, वंचित घटकांचे शोषण यावर उपाय म्हणून फुले यांचे विचार दिशादर्शक ठरतात. सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक क्षेत्रात समानतेची अंमलबजावणी केल्याशिवाय खरी लोकशाही प्रस्थापित होऊ शकत नाही.
2. फुले यांनी धर्माच्या नावाखाली ज्ञानाला मिळणारा अडथळा दूर करण्यासाठी कार्य केले. शिक्षण हे समाजाच्या मुक्तीचे साधन आहे, हा त्यांचा मूलभूत संदेश होता. आजच्या काळातही गुणवत्तापूर्ण शिक्षण व तंत्रज्ञान सर्वांसाठी समानतेने उपलब्ध करून देणे हे सामाजिक न्यायाचे पाऊल आहे.
3. फुले यांनी धर्मातील स्त्रियांवरील बंधने व अत्याचार उघड केले. विधवा, अनाथ, कन्या यांच्यासाठी शाळा सुरू करून स्त्रीशिक्षणाचा मार्ग खुला केला. आजच्या काळात महिला सबलीकरण व लैंगिक न्याय या प्रश्नांसाठी फुले यांचे कार्य प्रेरणादायी आहे.
4. फुले यांनी धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि ढोंगीपणावर कठोर टीका केली. विज्ञानवादी दृष्टिकोन मांडून समाजात विवेकबुद्धीचा प्रचार केला. आजही अंधश्रद्धा व अज्ञानाविरुद्ध जागृती करण्यासाठी फुले यांचे विचार उपयुक्त आहेत.
5. फुले यांनी धर्माच्या नावाखाली शोषण करणाऱ्या व्यवस्थेला आव्हान दिले. त्यांनी शेतकरी, मजूर, दलित व मागासवर्गीयांच्या हक्कासाठी आवाज उठविला. आधुनिक काळात सामाजिक न्याय, आरक्षण धोरणे, समावेशक धोरणे यांचे भक्कम तत्त्वज्ञान फुले यांच्या विचारांवर आधारित आहे.
6. फुले यांनी धर्माचा खरा उद्देश माणसाच्या कल्याणाशी जोडला. त्यांनी देवभक्तीपेक्षा मानवसेवेवर भर दिला. आधुनिक समाजात धर्माला मानवतावादी मूल्यांशी जोडणे ही खरी प्रासंगिकता आहे, कारण धर्म हे विभाजनाचे नव्हे तर ऐक्याचे साधन असावे.

7. भारतीय लोकशाहीच्या मुलभूत मूल्यांत धर्मनिरपेक्षता महत्त्वाची आहे. फुले यांनी धर्माला राजकीय व सामाजिक शोषणापासून वेगळे केले. आजच्या बहुसांस्कृतिक व बहुधार्मिक भारतात त्यांच्या विचारांची उपयुक्तता अधिक प्रकर्षाने जाणवते.
8. फुले यांचे धर्मविषयक विचार व कार्य केवळ त्यांच्या काळापुरते मर्यादित नाहीत. ते सतत परिवर्तनाची प्रेरणा देतात. सामाजिक सुधारणांसाठी लढण्याची हिंमत, असमानतेविरुद्ध आवाज उठवण्याची ताकद आणि शिक्षणाद्वारे जागृती घडविण्याची प्रेरणा त्यांच्या वारशातून आजही मिळते.

संदर्भ

1. गाडगीळ, रा. धों. (1995). *महात्मा फुले : विचार व कार्य*. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
2. पाटील, वि. स. (2002). *महात्मा फुले : जीवन आणि तत्त्वज्ञान*. मुंबई : पद्मगंधा प्रकाशन.
3. जाधव, का. पु. (2010). *महात्मा फुले यांचा धर्मविचार*. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स.
4. कदम, तु. भा. (2011). *सत्यशोधक महात्मा फुले*. कोल्हापूर : श्री विद्या प्रकाशन.
5. शिंदे, अ. ग. (2015). *महात्मा फुले : समाज आणि धर्मसुधारणा*. पुणे : नॅशनल बुक स्टॉल.
6. काळे, प्र. ग. (2007). *महात्मा फुले : आधुनिकतेचा प्रवास*. औरंगाबाद : स्वरूप प्रकाशन.
7. मोरे, सु. ल. (2009). *फुलेंचे तत्त्वज्ञान आणि आजचा काळ*. नागपूर : ग्रंथाली प्रकाशन.